

УДК 141.32+316.25

САМОТНІСТЬ ЯК ХАРАКТЕРИСТИКА ЛЮДСЬКОГО БУТТЯ

Лілія Фльорко

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, Львів 79000, Україна, kafilos@franko.lviv.ua*

Осмислено феномен самотності, що стає пекучою проблемою буття сучасної людини. Наголошено, що вимушено формальні міжособистісні стосунки зумовлюють одномірність людини, які виливаються в почуття марнотності й самотності. Розглянуто дві форми самотності: соціальну (де самотність розглядається як відчуження людини від світу, замкнутість і покинутість, що може призвести до трагічного кінця) та екзистенційну (як умова збереження своєї самоті), показано чотиривимірність цього явища: космічний вимір, культурний, соціальний та міжособистісний.

Ключові слова: самотність, самість, усамітнення, відчуження, самота.

*Людина уникає, терпить чи любить самотність
згідно з тим, якою є цінність її "Я" (А. Шопенгауер)*

Питання самотності стає особливо важливою проблемою в добу глобалізації в найважливіших сферах соціального життя та вестернізації культури. Формалізація стосунків породжує в особи почуття покинутості, непотрібності, відчуженості, що, зрештою, й ставить на часі проблему самотності. Тому важливо дослідити феномен самотності, як з боку його природи, так і форм прояву.

В Україні на тему самотності існує невелика кількість наукових досліджень. Є кілька розробок, зокрема, публікація Л. Мазур, в якій автор розкриває проблему усамітнення людини у філософії та психології, та монографія Н. Хамітова, який розглядає самотність в контексті чоловічого та жіночого начала. У зарубіжній, зокрема, російській філософії працюють автори А. Демідов, який аналізує цей феномен в історико-філософському плані, та Н. Покровський, котрий у підбірці європейських текстів з проблем самотності осмислює історико-філософський аспект цієї проблеми та досліджує соціальний вимір самотності. Варто також виокремити таких авторів як Р. Вейс, У. Садлер, Т. Джонсон, Дж. Оді, які розглядають соціально-психологічні аспекти самотності та її біологічне підґрунтя. Більшість авторів акцентують увагу на соціально-психологічному аспекті феномена самотності, а ця стаття зосереджує увагу на дослідженні характеристики форм та вимірів цієї проблеми та особливо підкреслено роль екзистенційної самотності на шляху самоствердження людини як цілісної особистості.

Осмишлюючи глибини людського життя чи людину загалом, ми торкаємось при цьому проблеми її внутрішнього "Я". Відкриття "Я" означає, що людина виходить за панівні в природі зв'язки причинової залежності. Вона ж бо не хоче бути тільки причиною чи засобом поряд з фізичними законами. Людина змушена

вибирати, бо, згідно з ученням Сартра, приречена на вибір і на свідому самореалізацію свого "Я". Вибір супроводжується вчуванням своєї особистості, окремішності та прагненням її зберегти, а також побоюванням її втратити. Життєвий світ людини обмежений умовами, нормами, пересторогами та вимогами, що їх чинять природний окіл і соціальне оточення. Зазвичай вона підпорядкована їм уже тому, що не в змозі постійно боротися ні фізично, ні морально. Проте саме винятки з цього правила виявляють у ній достеменно своє неповторне, свою самість. Наскільки ми не перестаємо шукати спосіб вияву своєї самості, настільки самість має передумови не бути втраченою назавжди; наскільки ми вміємо користуватися своєю свободою, настільки ми спроможні бути собою. Але, на жаль, людина, боячись відповідальності за свободу, скоріше тікає від неї ніж прагне користуватися свободою. Цю проблему аналізує речник сучасного психоаналізу Е. Фромм у праці "Втеча від свободи". Тут постає питання: чи означає така втеча свідому ізоляцію, чи це своєрідний протест, пересторога щодо нівелювання автентичності, своєї "самості". А може, ця втеча від світу є своєрідним способом утвердження своєї особистості в середовищі "людини-маси"?.. Ця втеча, яку описує Фромм, є характеристикою самотності. Отже, самотність, з одного боку – це втеча від свободи, страх перед відповідальністю, з другого, завдяки цій втечі – це можливість самозаглиблення й відкриття свого "Я". Страх перед відповідальністю, згідно з К'єркегором, "є дійсністю свободи як можливість для можливості. Тварини не знають такого страху саме тому, що вона у своїй природності не визначена як дух. Людина є синтезом душевного й тілесного. Проте такий синтез стає неможливим, якщо ці два начала не поєднуються у щось третє. Цим третім є дух. ...Чим менше духу, тим менше страху" [1, с. 144–145].

Коли у підході до самотності брати її соціальний аспект, то тоді втечу, відстороненість людини від світу люди схильні сприймати як зло. Тут самотність може знаходити вияв не тільки як замкненість в собі, але ж і як депресія, і як соціальна пасивність. Її крайнім виразом часто є самогубство, тому цей вид самотності сприймають як патологічну хворобу, яку необхідно лікувати. Є й такий вид соціальної самотності як "самотність у натовпі". Своєрідний парадокс її полягає в тому, що людина постійно перебуває в колі людей: на роботі, вдома, на дозвіллі, а тому весь час змушена вступати в більш чи менш тісний контакт з іншими. Масовий характер сучасного суспільства змушує людину до безперервної комунікації. Інтенсивний характер комунікативного процесу так формалізує спілкування, що люди не розкриваються одне перед одним і залишаються замкненими в собі. Річ ще й у тім, що в сучасному суспільстві людина багато в чому підпорядкована виконанням соціальних функцій, а тому хоч-не-хоч має вбирати на себе захисну маску. У такий спосіб вона захищає своє внутрішнє "Я", граючи ту роль, яка їй припала. Але життя як функціонування калічить духовний світ і зрештою вона стає "одномірною людиною" (Г. Маркузе). З духовного світу такої людини випадають багатство й повнота буття. Життєвий світ звужується до вкрай обмеженого кола інтересів. Людина починає жити по горизонталі, життя стає як беззмістовна гонитва за надбанням благ. Проте жага до повноцінного спілкування нездоланна навіть

у цьому разі, бо вона є достоту людською властивістю. Тому одномірна людина внутрішньо страждає від свого становища. Її пригнічує почуття своєї марнотності, покинутості, а отже глибокої самотності. “Самотність у натовпі” можна подолати через уміння налагодити повноцінне особистісне спілкування або у вузькому колі друзів та близьких, або через відкритість самій собі, або через якийсь інший спосіб *вивільнення* свого “Я”, завдяки якому можна вдосконалитись і самоствердитись.

Сходження до соціальності через осмислення самодостатності та самоцінності особистості не може здійснюватися інакше, ніж через самоспоглядання та самозаглиблення, які постають у результаті усамітнення. Під усамітненням і самоспогляданням духовного світу розуміється прагнення індивіда вивільнити свій внутрішній світ з-під контролю світу зовнішнього, заявити на нього свої права. Усамітнення й самоспоглядання духовного світу, очевидно, є найбільш суттєвими засобами ствердження особистості, поза як завдяки їм здійснюється відкриття її самототожності. Власне в цьому *царстві усамітнення* й часткової ізоляції індивідуальний досвід одуховлюється, що спрямовує людину на шлях блага. На відміну від соціальної самотності, її екзистенційний аспект стосується смислової наповненості життя. Тому екзистенційну самотність ми називаємо однією з фундаментальних характеристик людського буття. Людина здійснюючи свій вибір, вирішує сама як опікуватися власним “Я”. Вибираючи той чи інший варіант поведінки особистість вибирає себе, формуючи себе, створюючи свій духовний образ. Буття, що складається з безперервних актів вибору, властиво і є життям особистості, чи самою особистістю у своїй динаміці та русі. У цьому вимірі, разом зі свободою має поставати відповідальність, і передовсім відповідальність за себе та свою долю. У всьому світі тільки людина здатна відповідати за свої успіхи та невдачі, навіть тоді, коли прагне перекинути свої помилки на когось іншого чи на обставини. Та річ не тільки в цьому. Як писав Жан-Поль Сартр: “Я відповідальний ... за себе самого і за всіх і створюю певний образ людини, який вибираю; вибираючи себе, я вибираю людину взагалі” [2, с. 324]. Інакше кажучи, своїм вчинком людина вибирає не тільки свою долю та саму себе, але певним чином впливає на інших.

Самотність є одним із тих феноменів буття людини в світі, який не можна оцінити однозначно та безперечно, поза як обсяг та зміст самотності надзвичайно різноплановий. Свідченням цього може бути розмаїття підходів у дослідженні цього феномену. Так, наприклад, дослідник самотності А. Б. Демідов наголошує на таких її аспектах: а) *самотність* – “*бездомність*” як невизначеність ролі та смислу людського перебування у світі; безпорадність і безпритульність людини в нескінченності; відсутність наперед визначеної гармонії зі світом (Паскаль, Ніцше, К’єркегор, Бубер та ін.); б) *самотність* – *незлитність* як первісна нездоланна окремішність існування “Я” щодо інших існувань (феноменологія, екзистенціалізм); в) *самотність* – *відповідальність* як “приреченість” кожної людини на самостійний вибір способу дій (Сартр, Камю, Бубер); г) *самотність* – *усамітнення* як добровільне уникнення контактів з іншими людьми, що має на меті зосередження на якійсь справі, предметі, самому собі і цим постає умовою

предметі, самому собі і цим постає умовою самопізнання та самовдосконалення (Торо) [3, с. 86].

Більшість дослідників сходяться на тому, що самотність, у найзагальнішому розумінні, пов'язана з переживанням людиною своєї відірваності від спільноти, сім'ї, історичної реальності, гармонійно-природної узлагодженості. Але що таке "відірваність"? Йдеться про фізичну ізолюваність, чи ж про порушення контексту складних духовних зв'язків, що об'єднують особистість з її соціальним оточенням? Слід зазначити, що своєрідною аксіомою всіх сучасних теорій самотності стало визнання того, що фізична ізолюваність суб'єкта далеко не завжди межує зі самотністю. Самотність, на відміну від об'єктивної ізолюваності людини, вказує на тяжкий розлад особистості, панування дисгармонії, страждання, кризи "Я". За такої умови світ бачиться в трагічних тонах, і сприймається як малозначущий та позбавлений будь-якого змісту і цінності. Безумовно, ізоляція може сприяти самотності, але просте зведення одного до іншого ігнорує її специфічні якості та її складність. Багато людей переживали самотність не в ізоляції, а в якійсь спільноті, в колі сім'ї чи серед друзів. Щоб виявити фізичну ізоляцію, достатньо мати очі, а щоб відчувати самотність – треба її пережити. Самотність сприймається як гостросуб'єктивне, неповторно індивідуальне й часто унікальне переживання. Будь-яка форма самотності є глибоко особистісною і, звісно, її найкраще описує сама людина.

Проте при всій унікальності переживання самотності є певні елементи, загальні для всіх її проявів. Одна з найбільш яскравих рис самотності – це специфічне почуття заглибленості в самого себе. Самотність є знаком самоті; вона сповіщає людину, ким вона є в цьому світі. Виділення феноменального й когнітивного аспектів самотності вказує на неї як на особливу форму світосприймання, гостру форму самосвідомості.

З позиції екзистенціальної феноменології самотність може розколоти чи навіть розірвати інтенційну структуру особистості, особливо в інтерсуб'єктивній царині. Тобто самотність є комплексним почуттям, яке пов'язує воєдино щось втрачене внутрішнім світом особистості. Важка форма самотності може означати безлад і порожнечу та викликати індивідуальне почуття безпритульності, почуття, що ти завжди "не на своєму місці". З погляду особистісного відчуття часу самотність створює тривкі, перехідні зв'язки, виражаючи цим як відірваність від минулого, так і безперспективність майбутнього. Ламаючи часові характеристики і роблячи майбутнє ще більш невизначеним, ніж звичайно, самотність породжує тривогу і страх, загострює почуття неприродної та неочікуваної порожнечі, що проймає весь внутрішній світ особистості. У сучасному суспільстві почуття страху досить часто асоціюється із самотністю. На нашу думку, страх і самотність не тотожні. Страх лише може підштовхнути людину до стану самотності або ж навпаки самотність може породити страх. Тобто твердження, що страх є складовою самотності, не дає жодних підстав їх ототожнювати чи підмінювати.

Із вище наведених підходів до самотності впливає узагальнююче її визначення, яке зробив В. Садлер: "Самотність – це переживання, що викликає компле-

ксне і гостре почуття, що виражає певну форму самосвідомості, та вказує на розірваність основної реальної мережі взаємин і зв'язків внутрішнього світу особистості" [4, с. 27].

Феноменологія розкрила важливе розуміння переживання як почуття, що має інтенційну структуру. Вказуючи на інтенційність, феноменологія підкреслює, що переживання не є повністю суб'єктивним чи внутрішнім почуттям; навпаки, переживання невід'ємне від контексту життєвих відношень і зв'язків. Екзистенціальна версія феноменології, в особі М. Гайдеггера і М. Мерло-Понті, підкреслювала динамічний і часовий аспекти подій та змін, які відбувались у внутрішньому світі особистості. Послідовники цієї філософії робили спроби вдосконалити основні її твердження і поєднати їх з досягненнями соціальних наук. До них, наприклад, належать і праці Шюца, Садлера, Бінсвагера.

Для того, щоб показати багатовимірність, як важливу характеристику самотності, звернемося до феноменологічної інтерпретації духовного світу людини, що її запропонував В. Садлер. У ранніх працях, де природу явищ внутрішнього світу людини мислитель з'ясував детально, і він виявив елементарний феномен, що лежить в основі всіх переживань – це особистісний світ. Ця концепція особистісного світу дозволяє чіткіше зрозуміти гайдеггерівську інтерпретацію концепції інтенційності Е. Гуссерля. Йдеться про спробу визначити смислову цілісність особистого досвіду, а також про те, що Е. Гуссерль у пізніших працях визначив як „життєвий світ”, що означав феномен “світ Я”, під яким слід розуміти динамічний процес взаємодії, що у своїй суті є історичним; він становить той контекст людського життя де воно постає у вигляді подій, перебігу комунікацій, що і прогресом формування особистості. Життєвий світ особистості – це інтенційна структурована мережа, що встановлює крайні межі, всередині яких події набувають значущості. Концепція інтенційності розглядає життєвий світ особистості як світ, що має плюралістичну структуру. Плюралізм відкриває основні екзистенційні можливості, притримуючись яких людина може орієнтуватись у своєму житті. З іншого боку, життєвий світ особистості несе в собі унікальну людську історію, що здатна розгортатись у кількох напрямках відповідно до різних можливостей. Вони визначені типами відношень, що встановлюють обрій нашого світобачення, всередині якого організовується наш досвід, його осмислення, формується зміст життєвого світу людини. Екзистенційні можливості визначають і обґрунтовують наші глибинні тривоги й турботи. Вони створюють саме ту основу, на якій базуються особистісні очікування, надії та найважливіші цінності.

Головне завдання екзистенціальної феноменології В. Садлера – пояснити природу цих можливостей для того, щоб окреслити рамки, в межах яких виникають переживання. Відповідно до них життєвий світ особистості орієнтується на реалізацію таких чотирьох визначальних екзистенційних можливостей: а) унікальність долі індивіда, актуалізацію неповторного “Я” особистості та його максимальної багатозначності; б) традицію і культуру особистості, які дають їй цінності та ідеї, що вона використовує для інтерпретації своїх переживань і визначення свого існування; в) соціальне оточення індивіда, що формує поле організаційних

взаємин з іншими людьми; г) сприйняття інших людей, з якими людина може встановити взаємини “Я – Ти”, що можуть розгортатися в подвійну реальність людського “Ми” [4, с. 29–31].

У відповідності з цими спрямуваннями особистості, що супроводжують розвиток і вивершеність внутрішнього світу, виявляють себе й різні виміри самотності, які також чотиричленні. Відповідно до цього, ми можемо виділити такі чотири модуси самотності: космічний вимір, культурний, соціальний та міжособистісний.

Про доцільність такого підходу свідчить вже те, що самотність стає нестерпною, коли знаходить людину в кількох вимірах одночасно. Але слід відзначити, що всі типи самотності мають щось спільне – це почуття, яке раціоналізується у формі усвідомлення своєї окремішності. Кожний тип самотності виявляється як певна форма самосвідомості, в якій наявний розрив основної мережі відношень і зв'язків, що становлять життєвий світ особистості.

Із виділених вище 4-х вимірів, космічний є найбільш складним і виявляє себе принаймні в трьох різних формах самосприйняття: а) осягнення себе як цілісної реальності, завдяки якій людина співвідносить себе з природою та космосом; б) причетності до містичних, таємних аспектів життя, максимально близьких до Бога чи глибин буття; в) віри в унікальність своєї долі або причетності до великих історичних цілей.

Почуття самотності, пов'язане з почуттям розірваності з природою, досить часто можна зустріти у людей, що займаються екологією та визначенням форм взаємозв'язків між людиною та природою. Активні пошуки життєвих джерел і близькість до природних феноменів часто пов'язані з неочікуваною появою самотності даного типу. Почуття втрати зв'язку з буттям чи Богом, яке є другим варіантом космічного виміру, виявлене в особливих зразках філософської та релігійної літератури. Тут людина постає як самотня душа, що ув'язнена в сферу земної не-реальності, чи як пілігрим, що поспішає до свого справжнього притулку, яке знаходиться не в цьому, не в реальному світі. Другим прикладом зображення самотності такого типу є випадок, коли автори роздумують над проблемою відсутності або буття, або Бога. “...Сам Бог ніколи не може зробити мене предметом; я не можу дістатись до нього інакше, як через стосунок “Я” до його вічного “Ти”, стосунок “Ти” до його вічного “Я”. Коли ж людина більше не в змозі досягнути саме такого відношення, коли Бог для неї мовчить, а вона замовкає для Бога, тоді, отже, щось відбулось, відбулось не в людській суб'єктивності, а в самому бутті. Однак у такому разі було б набагато достойніше з'ясувати те, що відбулось у самій собі не через голосні та некомпетентні висловлювання на кшталт Бог “помер”, але примиритися з тим, що відбулось, як воно є, і вже тут в екзистенційному сенсі перейти до іншого стану справ, до нового повороту в бутті, до нового озвучування слова між небом та землею, – всупереч своїй власній смерті” [5, с. 379–380]. Третій вид самотності космічного типу, орієнтований на певні кінцеві історичні цілі, описав Карл Юнг. Тут людина страждає від почуття розірваності власного “Я”. Цей тип самотності близький до переживання самовідчуження, коли людина усві-

домлює, що один суттєвий аспект її особистості випадає або розвиток однієї сторони “Я”, зводить нанівець інші. Актуалізація даного типу самотності інколи виявляється у формі прагнення до істинного “Я”, яке ще має бути реалізованим. Прикладом самотності цього типу може бути віра в те, що кожен із нас волею долі цілковито самотній. Інколи страх самотності і прагнення його притупити обґрунтовують віру в те, що ізоляція – це істинний стан людського існування.

Другий, культурний вимір самотності виявляє себе як специфічна форма переживань людини в сучасному світі. Опис цього переживання посідає центральне місце в класичному дослідженні Е. Фромма “Втеча від свободи”. Прагнучи показати домінування соціального в характері сучасної людини, Фромм стверджує, що ключ до розуміння людей нового типу лежить у „специфічному ставленні людини до світу” [6, с. 12]. Автор наполягає на тому, що нова свобода, яку людина отримала в процесі свого історичного звільнення від соціальної, економічної і релігійної залежності, обмежила виникнення глибокого почуття безнадійності, безсилля, самотності і тривоги. Важко не погодитись з твердженням, що “людина найбільше боїться одного: ізоляції” [6, с. 17]. Фромм звернув увагу на особливий тип самотності, який було визнано найпоширенішим та найвпливовішим у сучасному суспільстві і це й була самотність у культурному вимірі, яку визнано підвалиною пізнаних форм відчуження, роз’єднаності людини з культурою і навіть аномії.

Культурна самотність характеризується аномією, за обставин, коли вона суб’єктно загострена. Цей аспект культурної самотності розглядає Еміль Дюркгайм в роботі “Самогубство” та Р. Мертон у праці “Соціальна теорія і соціальна структура”. “Жоден з нас не зможе бути щасливим чи навіть просто тішитися життям, якщо його потреби не відповідають його можливостям. Інакше кажучи, якщо індивід вимагає більше, ніж може отримати, а то й просто чогось цілком іншого, то він постійно почуватиме себе скривдженим і все його існування буде сповнене болем. А розвиток, який не може протікати безболісно, тяжіє до згасання” [7, с. 298]. Люди, які відчувають внутрішній розлад і бентежність, що з’являються внаслідок роз’єднаності з традиційними цінностями і нормативами, часто свідчать про почуття самотності, яке самі не можуть навіть пояснити. Багато людей краще розуміли свою самотність після того, як її осмислили. Ці люди не можуть бути охарактеризовані як анонімні особи, бо вони переживали культурне відчуження або через еміграції, чи як наслідок розлогих та швидких змін в релігійних і суспільних звичаях. “Модель дає їм можливість визначити джерело страждання” [8, с. 120]. Проблема аномії набагато складніша, ніж вважали раніше. Досить часто вона є наслідком самотності, що переживається в двох і більше вимірах особистісного світу.

При вивченні третього соціального виміру самотності поняття „соціальне” насамперед застосовують до особливих груп у суспільстві, а не до суспільства як цілісності. Є чимало прикладів соціальної самотності людей, які внаслідок якихось життєвих змін виявились відкинутими суспільством чи його певною групою.

Четвертий вимір самотності виявляється в потребі індивіда співвідноситись із зовнішнім щодо нього світом. Вона настільки ж буденна й звична, як і фізіологічні вимоги. Як зазначає Фромм “почуття повної самотності та ізоляції веде до розумових розладів так само, як фізичне голодування веде до смерті” [6, с. 19]. У людини як істоти соціальної співвіднесеність зі світом здійснюється опосередковано через міжособистісні стосунки. Викривленість чи брак стосунків веде до моральної самотності, яку Фромм визначає як нездатність індивіда співвідноситись не тільки з іншими людьми, але й з цінностями та й ідеалами взагалі.

Розглянутий зміст та виміри самотності вказують, що вона є предметом дослідження не лише філософії, але також психології та соціології. Психологів і соціологів цікавить емпіричний аспект цього явища, в якому вони віднаходять певні закономірності та, за допомогою специфічних методів, виявляють міру схильності до самотності людей, що належать до різних вікових, професійних категорій, визначають фактори, що сприяють посиленню чи послабленню почуття самотності. Філософію ж цікавлять не особливості переживань почуття самотності в тих чи інших індивідів, не випадкові та перехідні причини даного явища (котрі можуть бути, а можуть і не бути), а ті загальні глибинні “буттєві” й духовні підстави, з яких починається це почуття.

Безумовно, що філософський, психологічний і соціологічний підходи доповнюють одне одного і дають цілісну картину феномену самотності в його багатомірності та розмаїтті.

-
1. Кьеркегор С. Понятие страха // Кьеркегор С. Страх и трепет. М., 1993.
 2. Сартр Ж.-П. Экзистенциализм – это гуманизм // Сумерки богов. М., 1989.
 3. Демидов А. Феномены человеческого бытия. Мн., 1999.
 4. Садлер У., Джонсон Т. От одиночества – к аномии // Лабиринты одиночества. М., 1989.
 5. Бубер М. Затмение Бога // Бубер Мартин. Два образа веры. М., 1995.
 6. Фромм Э. Бегство от свободы; Человек для себя. Мн., 1998.
 7. Дюркгайм Е. Самогубство: Соціологічне дослідження. К., 1998.
 8. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура // Вопр. философии. 1992. № 2–3. С. 118–123.

LONELINESS AS A CHARACTERISTIC OF A HUMAN BEING
Liliya Fliorko

Ivan Franko National University of Lviv, Universytets'ka Str., 1
Lviv 79000, Ukraine, filos@franko.lviv.ua

The phenomenon of loneliness is comprehended as a particularly important and vital problem of a contemporary person. Loneliness is taken in two dimensions: social and existential ones.

Key words: loneliness, solitude, self, estrangement.

Стаття надійшла до редколегії 28. 04. 2002

Прийнята до друку 10. 05. 2003